

Welke boodschap heeft de parabel van de arbeiders van het elfde uur? Antwoorden uit de receptiegeschiedenis en het moderne vergelijkende parabelonderzoek. Mattheüs 20:1-16

Annette Merz, hoogleraar Nieuwe Testament aan de Protestantse Theologische
Universiteit - Lezing Olteterperkring 29 jan. 2018

Deze parabel van Jezus heeft een zeer diverse interpretatiegeschiedenis, waaruit wij enkele hoogtepunten zullen bespreken (kerkvaders en Luther). De grote vraag die hieruit voortkomt is, of het mogelijk is om aan te geven, welke interpretatie recht doet aan het verhaal van Jezus en of er grenzen zijn, die een interpretatie als definitief foutief aanwijzen. Ik ben zelf in een project met collega's al enkele jaren bezig om Jezusparabels als onderdeel van een veel bredere stroom van Joodse parabels te begrijpen die in de rabbijnse literatuur overgeleverd zijn. Juist Mt 20 is bijzonder interessant omdat er veel rabbijnse parabels van de wijngaard overgeleverd zijn, die grote verwantschap met de Jezusparabel laten zien. Echter, hoe men deze verwantschap moet interpreteren, is best omstreden, mede door een lange anti-Joodse interpretatiegeschiedenis van het materiaal in kwestie. We zullen proberen om de gelijkenis van Jezus en de parabels van de rabbijnen als parels van Joodse didactische literatuur te begrijpen en te waarderen.

1. Mt 20,1-16 in de context van Mattheüs

Experiment: *Ik zal nu eerst de parabel in haar context bij Mattheüs voorlezen, de context zal ik kort samenvatten, de parabel zelf voorlezen. Hierbij wil ik u vragen om te luisteren vanuit een denkbeeldige rol in het verhaal. U kunt luisteren als Petrus. U kunt luisteren als een farizeeër. U kunt luisteren als een rijke man, die veel goederen heeft, onder meer ook een wijngaard, die door dagloners bewerkt wordt. U kunt luisteren als een Jood die vaker als dagloner werkt en ook echt afhankelijk is van het werk als dagloner, om dagelijks rond te komen met zijn familie. Wat doet het verhaal met u als u vanuit zo'n positie luistert? U krijgt naar afloop even de tijd om op te schrijven wat in u opkomt. Na de pauze kunnen we daarop terug komen.*

Mt 19,16vv: Vraag van iemand: wat voor **goeds** moet ik doen om het eeuwige leven te hebben? Antwoord: er is maar één die **goed** is (namelijk God). Neem de geboden in acht! Als u volmaakt wilt zijn, ga dan heen, verkoop wat u hebt, en geef het aan de armen, en u zult een schat hebben in de hemel; en kom dan en volg Mij.

Mt 19,23vv: *'Rijken komen moeilijk in het rijk van de hemelen'* (het is gemakkelijker dat een kameel door het oog van een naald gaat, dan dat een rijke het Koninkrijk van God binnengaat; MAAR: bij God zijn alle dingen mogelijk)

Mt 19,27vv: Vraag van Petrus: *'wij discipelen hebben alles verlaten: wat zal ons loon zijn?'* op aarde krijg je honderdvoudig en het eeuwige leven.

Afsluiting: *'Veel eersten zullen dus de laatsten zijn, en veel laatsten de eersten.'* (19,30)

Parabel:

HSV (Herziene StatenVertaling) Mattheus 20:1- 16

1. Want het Koninkrijk der hemelen is als een heer des huizes, die 's morgens vroeg eropuit ging om arbeiders voor zijn wijngaard in te huren.
2. Nadat hij het met de arbeiders eens geworden was voor een penning per dag, zond hij hen zijn wijngaard in.
3. En toen hij omstreeks het derde uur eropuit ging, zag hij anderen werkloos op de markt staan.
4. Ook tegen hen zei hij: Gaat u ook naar de wijngaard, en ik zal u geven *wat rechtvaardig is*. En zij gingen.
5. Toen hij nogmaals eropuit gegaan was, omstreeks het zesde en het negende uur, deed hij hetzelfde.
6. En toen hij omstreeks het elfde uur eropuit ging, vond hij weer anderen werkloos staan en hij zei tegen hen: Waarom staat u hier heel de dag werkloos?
7. Zij zeiden tegen hem: Omdat niemand ons ingehuurd heeft. Hij zei tegen hen: Gaat u ook naar de wijngaard [*en u zult ontvangen wat rechtvaardig is*].
8. Toen het avond geworden was, zei de heer van de wijngaard tegen zijn rentmeester: Roep de arbeiders en geef hun het loon, te beginnen bij de laatsten, tot de eersten.
9. En toen zij kwamen die omstreeks het elfde uur ingehuurd waren, ontvingen zij ieder een penning.
10. En toen de eersten kwamen, dachten zij dat zij meer ontvangen zouden; maar ook zij ontvingen ieder een penning.
11. Toen zij die ontvangen hadden, morden zij tegen de heer des huizes
12. en zeiden: Deze laatsten hebben maar één uur gewerkt, en u hebt ze gelijkgesteld met ons, die de last van de dag en de hitte verdragen hebben.
13. Maar hij antwoordde en zei tegen een van hen: Vriend, ik doe u *geen onrecht*; bent u het niet met mij eens geworden over een penning?
14. Neem wat van u is, en vertrek. Ik wil aan hem die het laatst kwam, hetzelfde geven als aan u.
15. Of is het mij niet geoorloofd met het mijne te doen wat ik wil? Of bent u afgunstig (letterlijk: is uw oog *slecht*) omdat ik *goed* ben?
- 16a. **Zo zullen de laatsten de eersten zijn, en de eersten de laatsten; [b want velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren.]**

Opmerking bij vers 16 b en de interpretatie van Mt 20,16: De HSV heeft geen haakjes, maar volgt de meerderheid van de handschriften en leest vers 16b als horende bij de tekst. De oudste en meest betrouwbare handschriften (met name Codex Vaticanus en Sinaticus) hebben Vers 16 b echter niet. Hij wordt door het moderne tekstkritische onderzoek dan ook als toevoeging beschouwt die afkomstig is van Mt 22,14!

Door deze toevoeging wordt de strekking van de parabel ingrijpend veranderd, de laatsten zijn dan de weinigen die uitverkoren zijn, alle anderen zijn verloren! De parabel wordt als oordeelsparabel begrepen. Deze betekenis zullen wij later bij Martin Luther weer tegenkomen, die op dit punt niet verschilt van de (voor hem) traditionele lezing. Er moet wel opgemerkt worden, dat de aanwezigheid van v. 16b niet noodzakelijk verbonden dient te zijn met de opvatting dat de parabel heil alleen voor de laatsten verkondigt. Johannes Chrysostomos kende ook de tekst met 16b en hij concludeerde, dat deze vers geen betrekking kon hebben op de parabel, waarin toch iedereen loon kreeg. Volgens hem sloeg 16 b op iedereen, die uiteindelijk niet in de wijngaard werkte of het werk voortijdig had verlaten.

Het ‘probleem’ ligt ook niet alleen aan het wel of niet aanwezig zijn van vers 16b. Er zijn in de receptiegeschiedenis twee verschillende leeswijzen van Mt 19,30 en 20,16 a te constateren. Wordt hier gedreigd met een eschatologische ommekeer van verhoudingen, en zijn ‘de laatsten’ als verloren te beschouwen? Of is het een manier om te zeggen: er zijn geen laatsten en geen eersten meer, iedereen is gelijk? Zo hebben – in het licht van onze parabel – onder andere Johannes Chrysostomos en Augustinus de tekst begrepen.

2. Heilshistorische interpretatie

Voorbeeld Irenaeus: Tegen de ketterijen, 4,36,7. Aanleiding: tegen Marcion en anderen bewijst Irenaeus uit diverse teksten, dat een en dezelfde God en Vader de profeten en de zoon stuurde:

“Also by the parable of the workmen who were sent into the vineyard at different periods of the day, one and the same God is declared Matthew 20:1, etc. as having called some in the beginning, when the world was first created; but others afterwards, and others during the intermediate period, others after a long lapse of time, and others again in the end of time; so that there are many workmen in their generations, but only one householder who calls them together. For there is but one vineyard, since there is also but one righteousness, and one dispensator, for there is one Spirit of God who arranges all things; and in like manner is there one hire, for they all received a penny

each man, having [stamped upon it] the royal image and superscription, the knowledge of the Son of God, which is immortality. And therefore He began by giving the hire to those [who were engaged] last, because in the last times, when the Lord was revealed He presented Himself to all [as their reward].”

Breed uitgewerkt door Origenes, **Commentaar op Evangelie naar Mattheüs**, XV,28-35, die in de parabels alle wijsheid van de wereld besloten zag en daarom zelf bijzaken een diepe betekenis toeschreef. Bijvoorbeeld duidde hij de werkloos wachtenden op de markt als de preëxistente zielen (voordat zij een lichaam ontvingen en op de aarde kwamen).

3. Individuele interpretatie: roeping op verschillende leeftijd

Een andere zeer gangbare allegorische duiding ziet in de uren van de dag de verschillende leeftijden aangeduid, waarop mensen tot de kerk (= de wijngaard) toetraden door zich te laten dopen.

In de preken van bijv. Johannes Chrysostomos en Augustinus wordt dan lang stilgestaan bij een fenomeen dat zich in hun tijd vaak voordeed, dat mensen namelijk de doop uitstelden totdat zij bijna dood waren. De kerkvaders zijn daar fel tegen en argumenteren dat zij zich niet op deze gelijkenis kunnen beroepen (waar ook de arbeiders van het elfde uur de volle loon kregen). Want: het gaat om het moment, waarop je gevraagd wordt om te komen werken. Je bent niet vrij om dat zelf te beslissen (en bovendien weet niemand, of hij ‘tot het elfde uur’ in leven zal blijven). Het is duidelijk hoe bij deze interpretatie een actueel probleem ertoe leidt, dat de parabel op een manier wordt toegepast die ver af staat van de oorspronkelijke intentie.

4. ‘Met een moeilijk leven de hel verdienen’ – Luthers uitleg van de parabel van de arbeiders in de wijngaard (Vastenpostille, 1525)

4.1. Weg van de allegorische interpretatie

Ten eerste legt Luther een modern klinkend axioma aan zijn toehoorders uit, namelijk dat je niet ieder detail van het verhaal een betekenis zou moeten proberen te geven:

“Dit Evangelie hebben sommige vaders overgebracht op de predikers van het begin tot aan het einde van de wereld. Namelijk dat de eerste ure is de tijd van Adam, de derde de tijd van Noach, de zesde de tijd van Abraham, de negende die van Mozes, de elfde die van Christus en van de Apostelen. Zulk een dwaas gepraat is goed om de tijd te verdrijven als men anders niets heeft te prediken. Want het past helemaal niet dat de penning het eeuwige leven zou zijn, waarmede de eersten als Adam en de eerste heilige Aartsvaders niet tevreden zijn en deze lieden zouden zijn en deze lieden zouden in het hemelrijk

murmureren, daarenboven door de heer de huizes bestraft en voor de laatsten, dat is de verdoemden gehouden worden. Daarom laten wij zulke fabeltjes varen en blijven bij de eenvoudige leer en bedoeling van Christus”.

Luther zet zich hiermee af tegen de kerkvaders die voor alle onderdelen van de gelijkenissen een betekenis zochten (de ‘allegorische’ lezing). Zo focusten de kerkvaders in de gelijkenis van ‘De werkers van het elfde uur’ op de betekenis van de verschillende uren. Deze uren vertegenwoordigden volgens hen verschillende fasen in de heilsgeschiedenis: het eerste uur werd betrokken op Adam, dan volgden Abraham, Mozes en de profeten, en ten slotte Christus en zijn apostelen als de werkers van het elfde uur. **Origenes, middeleeuwse uitleg**

Let hier trouwens op het kleine zinnetje over degenen die ‘voor de laatsten, dat is de verdoemden gehouden worden.’ We zien hier, dat Luther de gelijkenis opvat als een gelijkenis over het laatste oordeel en de scheiding die daar plaatsvindt. De laatsten worden verdoemd.

Dat hij tot deze uitleg komt, heeft er ook mee te maken, dat de parabel in de loop van de tekstoverlevering er een tweede nimshal (‘toepassing’) bij had gekregen, namelijk naast v. 16a (‘*Zo zullen de laatsten de eersten zijn, en de eersten de laatsten*’) het op de hand-out tussen haakjes gezette vers 16b: ‘*Velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren.*’ Dit vers vindt men niet in de oudste en beste handschriften voor de parabel (de codices Sinaiticus en Vaticanus) en is waarschijnlijk een latere toevoeging. Door deze toevoeging wordt een interpretatie gestimuleerd die van onze parabel een oordeelsparabel maakt. Alleen de laatsten worden aangenomen, de anderen met hun tijdelijke loon weggestuurd en verdoemd.

4.2. Luther wil terug naar de hoofdbetekenis:

Daarom laten wij zulke fabeltjes varen en blijven bij de eenvoudige leer en bedoeling van Christus, Die met deze gelijkenis tonen wil, hoe het toegaat in het hemelrijk, dat is de christenheid op aarde. Namelijk dat God daar wonderlijk oordeelt en werkt, op deze wijze, dat Hij van de eersten de laatsten maakt en van de laatsten de eersten. En alles is gezegd tot verootmoediging van diegenen die iets zijn, dat zij op niets moeten vertrouwen dan alleen op de goedertierenheid en barmhartigheid van God. Aan de andere zijde moeten degenen, die niets zijn, niet wanhopen, maar ook op Gods goedertierenheid bouwen, zowel als de anderen. Daarom moet men deze gelijkenis niet in alle onderdelen bekijken, maar op de hoofdzaak letten, wat Hij [Christus] daarmede voorheeft. Niet erop letten wat de penning of groschen is, niet wie de eersten en de laatsten zijn, maar wat de heer des huizes bedoelt en hoe hij wil dat zijn goedheid hoger is, ja alleen wil geacht hebben boven alle werken en verdiensten.” (...) “zulke gelijkenissen worden niet uitgesproken opdat alle delen iets van de bedoeling weergeven.”

Door te focussen op de goedheid van de huisheer heeft Luther zeker de hoofdintentie van het verhaal te pakken. Bijna een derde van de vertelling concentreert zich op de laatste scene, waarin de arbeiders morren (een ‘boos oog’ hebben) over de gulheid van de huisheer die vanuit zijn eigen bezit ook aan de laatste werkers het volle dagloon had gegeven. Het gaat dus om Gods goedheid, theologisch gesproken om zijn genade, waarmee hij de tekortkomingen van mensen opheft en het gaat daarom, dat God de mensen ertoe uitnodigt om deze houding ook zelf over te nemen. We zullen in het tweede deel van deze lezing zien, dat dit beeld van God als genereuze werkgever ook in menig rabbijnse parabel te vinden is.

4.3. Met werken een weg ten hemel banen?

Luther is, ondanks zijn bewering ‘alleen’ in de goedheid van de huisheer geïnteresseerd te zijn, ook uitermate geïntrigeerd door de ‘werken en verdiensten’ waarop de arbeiders van het eerste uur hun beroep doen. Het is zijn uitleg van dit ‘werken voor loon’, die het meest door zijn eigen context (de strijd tegen het Rooms-katholieke systeem van het verkopen van aflaatbrieven en het verwerven van zogenaamde *dona superadita* door geestelijken) bepaald wordt. Hierin doet zijn interpretatie van de parabel het minst recht aan de Joodse basisovertuigingen van Jezus en de rabbijnse parabellen.

“Zo verschrikt nu Christus hiermede allereerst de vermetelheid (...) van degenen die met werken zich een weg ten hemel menen te banen. Zoals de Joden deden die het dichtst bij God meenden te staan, zoals tot nu toe onze geestelijken ook gedaan hebben. Deze allen werken voor het bepaalde loon, dat is, zij vatten Gods Wet niet anders op dan als zouden zij deze met zogenaamde werken voor een zeker loon vervullen en hebben nooit een goede opvatting van de Wet, weten ook niet dat het louter genade voor God moet zijn. Dat betekent dat zij zich verhuren en het met de heer eens werden voor een penning per dag. Daarom wordt het leven voor hen zuur en voeren zij een zware strijd.”

Wat Luther hier reproduceert is een karikatuur van de Joodse (en trouwens ook van de Rooms-katholieke) wetsopvatting, namelijk dat de wet alleen werd gehouden om verdiensten te verzamelen waarmee men aanspraak zou kunnen maken op een eeuwige beloning door God. Bovendien wordt verondersteld dat de Wet als een zware last op de mensen drukt en hun ongelukkig zou maken. Deze opvatting laat achterwege dat volgens de Joodse traditie de Wet een gave van God aan het volk van het verbond is, waarvoor men dankbaar is.

4.4. Nieuwe allegorieën: tijdelijk goed en eeuwige loon / straf

De hoofdverschuiving in de interpretatie die bij Luther plaatsvindt, heeft ermee te maken dat hij Mattheüs door de lens van Paulus’ polemieken tegen de werken leest.

“Wanneer dan nu het Evangelie komt en alles gelijkschakelt zoals Paulus in Rom. 3 vers 23 doet, dat diegenen die vele werken verricht hebben, niet meer zijn dan openbare zondaars en zij ook zondaars moeten worden en de uitspraak waar laten zijn: omnes peccaverunt (allen hebben gezondigd) Rom. 3 vers 23 en dat door de werken niemand rechtvaardig voor God is, dan kijken ze om en verachten hen die helemaal niet gewerkt hebben. En hun grote moeite en hun zwoegen zal niets meer zijn dan de lediggang van de anderen.”

Tegen de verhaallijn worden de eerste werkers bij Luther niet meer bekritiseerd om hun afgunst ten opzichte van de laatste arbeiders, maar om de houding waarmee zij het contract met de heer aangingen – het feit dat zij überhaupt een loon wilden verdienen en om de houding die volgens Luther het gevolg hiervan is. Dit heeft een eeuwige straf tot gevolg:

“Dan murmureren zij tegen de heer des huizes en zeggen dat hun dit niet eerlijk voorkomt, lasteren het Evangelie en worden verstokt in hun doen. Dan verliezen zij zodoende de gunst en genade van God en moeten hun tijdelijk loon ontvangen met hun penning weggaan en verdoemd worden. Want zij hebben niet om eeuwige gunst maar om loon te verkrijgen gediend, dat zij ook ontvangen en niets meer. (...) Daarom, als men het nauwkeurig zou willen verklaren, dan moest men de penning het tijdelijke goed laten zijn en de gunst van de heer de huizes het eeuwige goed. Maar de dag en de hitte des daags zou men moeten laten slaan op het gemoed. En wel zo, dat de werkheiligen een lang en zwaar werk verrichten, dat wil zeggen, zij doen het met een bezwaard gemoed en tegenzin, door de Wet gedwongen en gedreven. Maar de korte werktijd is het niet bezwaarde gemoed in genade geleid, dat gewillig en zonder aandrijven van de Wet goed leeft. Zo hebben ze nu eenzelfde penning, dat is, beiden ontvangen een tijdelijk goed. Maar de laatsten hebben dat nooit gezocht maar het valt hen in de schoot, omdat zij eerst het Koninkrijk van God gezocht hebben, Matth. 6 vers 33 en bezitten daarbij nog de genade ten eeuwige leven en zijn vol blijdschap. De eersten echter zoeken het tijdelijke, streven daarnaar en werken daarvoor. Daarom moeten zij de genade missen en met een moeilijk leven de hel verdienen.”

In deze passage zien we opeens hoe de misvatting dat ‘werken voor loon’ tegen Gods wil zou zijn, allerlei andere gevolgtrekkingen met zich mee brengt. Door het verhaal op deze manier te interpreteren verliest Luther de eigenlijke verhaallijn duidelijk uit het oog en creëert hij allerlei nieuwe en zeer problematische allegoriserings. Onderhands verandert de parabel zelf ingrijpend. Wat volgens de Jezusparabel de metafoor voor het eeuwige loon is, het dagloon (denar/penning), wordt nu tot metafoor voor een tijdelijk loon gheredefiniëerd, terwijl het de gunst van de heer is, waar men volgens Luther naar moet streven. En de uren zijn ‘gevoelde uren’, slaan op de gemoedstoestand en de houding waarmee men het werk doet. Niets daarvan heeft houvast in de parabel.

Waar de Jezusparabel bij de toehoorders probeert begrip te kweken voor de goedheid van God die ook minder vlijtige arbeiders genadevol aanneemt, wordt er in deze interpretatielijnen een angstwekkend beeld van God gekweekt, die zelf de allervroomsten kan verstoten, hetgeen Luther ook voortreffelijk verwoordt:

Dit Evangelie “verschrikt de allergrootste heiligen.”

4.5. Samenvatting

Luthers uitleg van de gelijkenis is gekenmerkt door de volgende hoofdaspecten:

- afkeer van de traditionele allegorische heilshistorische leeswijze en afkeer van een punt voor punt allegorie,
- maar onder behoud van de historiserende anti-Judaïstische lijn dat ‘de Joden’ het historische voorbeeld zijn voor ‘werkheiligen’, die verstoten worden, waarvan de Paus en ‘onze geestelijken’ en zelfs ‘mij en mijns gelijken’ actuele voorbeelden zijn of in het laatste geval kunnen worden.
- invoering van nieuwe, niet minder allegorische interpretaties, gestimuleerd door de frontstellingen in Luthers tijd (zuur werk...)
- vasthouden aan een interpretatie van de parabel als oordeel parabel in lijn met een interpretatie van 16a en 16b die niet nivellering van verschillen maar omkering van rangordes beoogt.

De interpretatie van Luther is een interessant mengsel van een herontdekking van de hoofdbetekenis van de parabel aan de ene kant en het herbevestigen van anti-Joodse stereotypen aan de andere kant. Deze anti-Joodse stereotypen gaan lijnrecht in tegen de historische betekenis van de parabel, voor zoverre we die kunnen achterhalen op basis van vergelijking met Joodse parabellen die hetzelfde sujet (werkers in de wijngaard) gebruiken. Dit hoop ik u in mijn volgend hoofdstuk duidelijk te maken!

5. Inzichten vanuit het moderne comparatieve parabelonderzoek

1. Parabel/Mashal als genre in de mondelinge leer, variatie op basis van bekende vaste bouwstenen: zogenaamde staande metaforen (koning=God), motieven, plotelementen, constellaties van personen (2 of 3 broers, vader en zoon, herder en schaap), ‘Bildfelder’, waarin een set van samenhangende metaforen een plek krijgt (oogst = laatste oordeel).
2. Parabellen spreken in een actuele situatie, belichten een actueel probleem (ethiek, interpretatie van de schrift, interpretatie van ‘wat op handen is’ in het tegenwoordige moment). Zijn bedoeld om direct inzichtelijk te zijn.
3. Een parabelverteller is vrij om met hetzelfde bouw materiaal oneindig veel variaties te creëren (en zeer waarschijnlijk deed Jezus dat ook!) Iedere mondelinge ‘performance’ is anders. Ook de discipelen deden mee, toen zij door Jezus werden uitgezonden.

4. De Synoptici zijn de eerste schriftelijke bron van Joodse parabels. Parabels krijgen door het op schrift stellen een nieuwe context en soms (?) / vaak (?) ook een nieuwe strekking. Binnen de vroege kerk stopte men vrij snel met het creëren van nieuwe parabels en ging men zich richten op de interpretatie van de parabels van Jezus (begint al in het NT, allegoriserende uitleg van de Zaaier en het onkruid onder de tarwe). Dit hoewel parabels als genre niet primair bedoeld zijn om algemene waarheden te vertellen, maar om een specifiek(e) situatie/vraagstuk te belichten.

5. Binnen rabbijnse kringen werd de kunst van het vertellen van parabels en het toepassen op nieuwe vraagstukken nog eeuwenlang geoefend. Door te vergelijken kunnen wij de parabels van Jezus beter begrijpen als variaties binnen het set van mogelijkheden uit de ‘virtuele schatkamer’ van Joodse vertellers.

6. Er bestaan vele andere rabbijnse parabels over een *wijngaardbezitter* (= God) die mensen in zijn tuin/wijngaard laat *werken* (= gehoorzaam zijn aan de wil van God, de Thora houden) en hiervoor *betaalt worden* (= beloning in het hiernamaals). Deze parabels hebben diverse strekkingen:

a) God betaalt degene die meer gewerkt heeft meer loon (Israël krijgt meer dan de volken):

Parabel uit Sifra, een van de oudste rabbijnse Midrasjiem, op het boek Leviticus, uit de derde eeuw Sifra Bechukotai, 1:5 op Gen 26:9).¹

Ik zal naar jullie omzien en je vruchtbaar en talrijk maken, en mijn verbond met jullie gestand doen (Lev. 26:9). Men vertelde een gelijkenis. Waar lijkt deze zaak op? Op een koning die veel arbeiders inhuurde. En er was daar één arbeider en die werkte vele dagen met hem. De arbeiders kwamen binnen om hun loon te ontvangen, en deze ene arbeider kwam samen met hen binnen. De koning zei tegen deze ene arbeider: Mijn zoon, ‘ik zal naar jou omzien’. Deze vele arbeiders die weinig werk met mij hebben gedaan zal ik een klein loon betalen. Maar jou zal ik in de toekomst een grote rekening betalen.

b) God betaalt iedereen, hoewel de arbeiders (Israël!) slecht gewerkt hebben (Midrasj op de Psalmen 26:3)²

Salomo zei tot de Heilige, geprezen zij Hij: ‘Heer van de Wereld, als een koning goede arbeiders inhurt, die goed werken en hij betaalt hen hun volle loon, verdient hij dan lof? Wanneer verdient hij lof? Als hij luie arbeiders inhurt, en ook hen hun volle loon betaalt’.

c) God betaalt voor verschillende werkzaamheden in zijn wijngaard/ tuin uiteindelijk een verschillende loon, maar hij vertelt niet van tevoren, voor welk

¹ Vertaling Lieve Teugels op basis van de editie van J.H. Weiss, ed., *Sifra. Commentar zu Leviticus aus dem Anfange des III. Jahrhunderts*, Wenen, 1862 (op de Bar Ilan Responsa CD-Rom). Deze masjal wordt ook geciteerd door Heszer, *Lohnmetaphorik*, 303.

² Vertaling Lieve Teugels op basis van Salomon Buber, *Midrash Tehilim*, Vilna, 1891. Zie ook Heszer, *Lohnmetaphorik*, 307. De varianten zijn de vinden in Midr Ps. 3:3 en 105:13.

werk welk loon betaald zal worden. Als mensen hierover klagen, antwoordt hij dat anders de tuin niet bewerkt zou worden (Pesikta Rabbati 23/24).

d) God betaalt iedereen hetzelfde, ook al werkt niet iedereen gelijke lang en gelijke hard/goed.

Rabbi Zeira' eulogie aan het adres van Rabbi Bun bar Hijja in de Jeruzalemse Talmoed, Berachot 2:8.³

Toen Rabbi Bun bar Hijja stierf, stond Rabbi Zeira op en sprak een grafrede over hem uit. Een arbeider slaapt goed (Pred. 5:11). 'Of hij nu veel of weinig slaapt' staat er niet geschreven, maar of hij nu veel of weinig eet (Pred. 5:11, verv.). Waarmee kan (het leven van) Rabbi Bun bar Hijja worden vergeleken? Een koning nam vele arbeiders in dienst. Eén arbeider was uitzonderlijk verdienstelijk in zijn werk. Wat deed de koning? Hij nam hem apart en wandelde met hem heen en weer. Tegen de avond kwamen alle arbeiders om betaald te worden, en hij gaf hem een heel dagloon, net als alle anderen. De andere arbeiders klaagden, en zeiden: 'We hebben de hele dag gezwoegd, en deze heeft slechts twee uur gewerkt, en hij geeft hem een heel dagloon!' De koning zei tot hen: 'Deze heeft in twee uur meer gewerkt dan jullie in een hele dag'. Zo heeft Rabbi Bun achtentwintig jaar gezwoegd in de studie van de Tora, en hij heeft meer geleerd dan een oude geleerde zou kunnen leren in honderd jaar.

In deze parabel zijn de 'twee uren' een duidelijke allegorische codering voor het korte leven van Rabbi Bun bar Hijja. Het werk op het land wordt in de nimshal, de uitleg van de parabel, expliciet toegepast op de 'studie van de Thora'. Hier is de landeigenaar niemand minder dan de koning zelf – een stereotypering die we, gaande de tijd, meer en meer tegenkomen in rabbijnse parabels.⁴ Dergelijke gelijkstellingen van 'Thora' met 'arbeid' zijn legio in de rabbijnse literatuur. Soms slaat dit op de Thora studie alleen, zoals hier, maar vaak ook in bredere zin op het kennen en doen van de Thora. Maar hoe moet men de parabel van Rabbi Bun bar Hijja en de andere parabels over arbeiders in de wijngaard interpreteren?

Joachim Jeremias: theologische tegenstellingen: 'dort Verdienst, hier Gnade; dort Gesetz, hier Evangelium.' Bovendien is de parabel van Jezus ook onder esthetische gezichtspunten als superieur te beschouwen.

³ Vertaling Lieve Teugels op basis van de Vilna editie (op de Bar Ilan Responsa CD-Rom). Deze parabel is ook te vinden in Hooglied Rabbah 6:2, par. 6 en Kohelet Rabba 5:11.

⁴ Cf. Stern, *Parables in Midrash*, 19–22.

Heszer: Je moet alle rabbijnse parabels, (hetzelfde ensemble van samenhangende metaforen gebruiken), samen nemen om tot een fair oordeel te komen. Als men dat doet, dan komt men tot het inzicht dat Jezus een middenpositie op het rabbijnse spectrum inneemt (loon wél op basis van werk, maar geen verschillen in loon)

Merz & Teugels: typerend voor de inzet van parabels in het Jodendom (inclusief Jezus + Mattheüs!). **Vaste bouwstenen** (staande metaforen, motieven, plotelementen) **kunnen oneindig gevarieerd worden**. De parabel is aan haar literaire of situationele context gebonden, deze context beperkt de mogelijke punten van vergelijking. Een nieuwe context vergt een nieuwe parabel.

In het licht van deze rabbijnse gewoonte om dezelfde, bekende, beelden anders in te zetten, vaak zelfs voor tegenstrijdige belangen, ligt het voor de hand dat Jezus met zijn unieke toepassing van het bekende beeld van de ‘werker’ een eigen positie duidelijk wilde maken in de veelheid van Joodse opvattingen en concurrerende stromingen die opereerden in het eerste-eeuwse Jodendom. Ik kom daar zo op terug.

Maar eerst wil ik zelf ook nog een verdergaand antwoord geven op Joachim Jeremias’ interpretatie van de parabel van Rabbi Bun. Ik denk namelijk, dat Jeremias de retorische strekking en de ironie van de parabel niet helemaal heeft begrepen. Ten eerste is het belangrijk om de geschetste situatie nog sterker te betrekken bij de interpretatie. De parabel is onderdeel van een toespraak bij de begrafenis van deze op veel te jonge leeftijd overleden Rabbi. Dan staat in het kader van Joodse basisovertuigingen één vraag in de ruimte, die niet uitgesproken wordt, maar wel degelijk aanwezig is. Is de vroege dood van deze onbesproken Rabbi misschien een straf voor een God alleen bekende zonde die hij heeft begaan? Verre van, zegt de parabel, deze Rabbi was zo goed in zijn werk, dat God zelf ervoor koos om met hem tijd door te brengen in gesprek. En dan de ironie in de antwoord die de koning geeft aan de vragers: als Rabbi Bun werkelijk in twee uur meer werk heeft verzet dan de klagers op een hele dag,

dan is dus ook deze parabel een bewijs voor God's genade, die iedereen dezelfde loon geeft, metafoor voor het eeuwig leven. Ook de minder goede werkers, die niet eens door hebben, hoe zwak hun prestaties zijn, krijgen het volle loon. 'dort Verdienst, hier Gnade; dort Gesetz, hier Evangelium'? Ik dacht het niet! De beide parabellen zijn werkelijk zusterparabellen, die als elkaars gelijken mogen gelden.

Gaan we nu in een volgende stap vanuit de geschetste achtergrond van de rabbijnse parabellen de historisch mogelijke betekenis (of beter betekenissen) van de parabel bij Mattheüs en bij Jezus proberen vast te stellen.

6. Welke boodschap had de parabel bij Mattheüs en bij Jezus?

6.1. De **oorspronkelijke context** van de Jezusparabellen is verloren. Het is (principieel en voor iedere parabel individueel) omstreden of de Synoptici de situatie/het vraagstuk waar de parabel op reageert, historisch correct weergeven.

Voor de evangelisten geldt, dat de door hun neergezette literaire narratieve context enige houvast geeft. Maar het betreft een literaire context van bijna 2000 jaar geleden, en men moet ook hier een paar kanttekeningen bij plaatsen. We zagen al, dat de tekstoverlevering enige veranderingen aan de tekst heeft aangebracht. V. 16 b was oorspronkelijk zeer waarschijnlijk niet deel van de gelijkenis, maar dit werd door historisch-kritisch onderzoek pas in de 20^e eeuw erkend. We kunnen niet 100 % zeker zijn, dat we de originele tekst van Mt kennen.

Dan gaat het om een literaire tekst en literatuur heeft te allen tijde de eigenschap om zich aan een eenduidige interpretatie te onttrekken. Men kan de diverse elementen in de tekst op verschillende manieren op elkaar betrekken, ik zal u zo laten zien, hoe dat bij Mt 20 werkt. Bovendien hebben we dan wel het verhaal van Mattheüs, maar dit verhaal is maar een deel van het beoogde communicatieproces – het was een verhaal voor lezers, voor een gemeente, en onze mogelijkheden om deze oorspronkelijke context te reconstrueren, waarin het evangelie zijn boodschap wilde uitdragen, zijn beperkt. Dit alles speelt mee in de moeilijkheid om de betekenis van de parabel op het niveau van het Mattheüsevangelie te bepalen.

6.2. Tegenwoordig denkt de meerderheid van exegeten, dat bij **Mattheüs** de parabel door de context, en met name door de herhaling van de spreuk over de laatsten die eersten worden voor en aan het einde van de parabel, in een bepaalde richting wordt vastgelegd, namelijk als een vermaning van de

discipelen. Zij die alles hadden verlaten en nu dachten, eersten te zullen zijn en meer loon te krijgen. En aan de kant van de historische lezers van Mattheüs denkt men dan aan de kerkleiders die zich kunnen identificeren met de discipelen. Of er ook aan de gelovigen uit de heidenen gedacht is die op het laatste uur binnenkomen in tegenstelling tot gelovigen met een Joodse achtergrond is niet zeker, maar in het licht van de uitzending van de discipelen naar de volkeren aan het einde van Mattheüs is het niet uitgesloten. In ieder geval denkt men aan een binnenkerkelijke problematiek.

Maar is dat werkelijk zo? Het woord van de laatsten die eersten worden sluit duidelijk een langere eenheid af, maar waar begint die? Het is ook denkbaar om de tegenstelling te zien met de rijke man, een eerste qua sociale rang, die bedroefd weggaat. Of in de tegenstelling ook de Farizeeën in te sluiten, eerste in religieus opzicht, gesprekspartners in Mt 19,3vv. Dan wordt het een tekst, die de discipelen juist moet troosten en misschien als doelstelling heeft, de gemeente van Mattheüs een hart onder de riem te steken. Deze gemeente wordt dan gezien als een sociaal zwakke en religieus gemarginaliseerde minderheid in haar omgeving, onder druk van twee kanten, de Grieks-Romeinse samenleving aan de ene zijde en het sterker wordende farizeïsch gedomineerde Jodendom aan de andere zijde. De Christusgelovigen als laatsten in beide werelden moet het woord dan het vertrouwen geven, dat zij bij God en in het eschaton juist de eersten zullen zijn. Zo'n interpretatie is niet per se als anti-Joods en als voorbeeld van vervangingstheologie te bestempelen mits men veronderstelt dat de gemeente zich zelf nog als onderdeel van veelkleurige Jodendom zag.⁵ Maar zodra er een duidelijke tegenstelling tussen Jodendom en Christendom als twee aparte religies verondersteld wordt, kiept deze interpretatie en wordt het een voorbeeld voor een terecht als problematisch erkende christelijke vervangingstheologie. Dit is het geval bij Origenes, die in zijn uitleg van Mt 19,30 beide mogelijkheden naast elkaar stelt. De tekst moet binnen de gemeente degenen die al op generaties van christelijke voorouders terugkijken nederig maken, zij zijn niet meer en beter dan gelovigen die net Christen zijn geworden. En de tekst slaat ook op Israël die de status van eerste heeft verloren. Interessant is hierbij dat deze twee interpretaties de twee basisinterpretaties van het woord van de eerste en de laatste die wij aan het begin van lezing al besproken hebben, hanteert. Binnenkerkelijk gaat het om nivelleren van verschillen, iedereen gelijk

⁵ Binnen de exegese van het Mattheüsevangelie is omstreden of de evangelist een voorvechter voor een christelijke vervangingstheologie is. Ik denk het niet, Mattheüs spreekt en denkt nog 'intra muros'.

laten zijn voor God, naar buiten toe om een omkering van rangorde, waarbij de laatsten uitgesloten worden.

6.3. Bij **Jezus** zijn twee, misschien drie historische contexten hypothetisch mogelijk.

6.3.1. een parabel om zijn discipelen te vermanen, geen extra beloning te verwachten, en degenen die op het laatste uur uitgenodigd worden ('de tollenaars en zondaars') aan te moedigen om de wijngaard binnen te gaan.

Catherine Heszer: de apostelen die alles achter hadden gelaten vs. gewone Joden die de boodschap van het Koninkrijk Gods aanvaardden.

6.3.2. Of een polemische parabel, gericht aan de Farizeeën, die Jezus verwijten dat hij op het laatste uur nog mensen roept die het niet verdienen om het koninkrijk van God te beërven en deze zelf de voorrang geeft boven degenen die als vromen in de wijngaard zwoegen. Polemieken tussen Joodse stromingen die volledig normaal is in de tijd van Jezus. Anti-judaïstisch wordt deze interpretatie op het moment dat de kerk de polemieken tegen de Joden gebruikt in een interpretatie, waarin alleen de laatsten (de Christenen) worden aangenomen tot het eeuwige heil.

6.3. Een derde mogelijkheid is voorgesteld door Amy-Jill Levine in haar boek "Short Stories by Jesus". Levine leest de parabel als een oproep tot sociale rechtvaardigheid: de landeigenaar is tegelijkertijd 'analoog aan God en een model voor de navolgers van Jezus'. 'Als we de parabel her-focussen, van 'wie komt er in de hemel' naar 'wie krijgt een eerlijk dagloon', dan vinden we een boodschap die uitdaagt eerder dan zelfgenoegzaamheid bevordert. (219) Volgens Levine was de parabel van Jezus geadresseerd aan rijke werkgevers, of aan hen die zich met deze groep konden identificeren. Zij werden opgeroepen om zich in hun handelen aan God te oriënteren en niet aan het slechte voorbeeld van de door Jezus bekritiseerde typische rijke man (Luc. 12:16; 16:1; 16:19,22).⁶ Uit andere gegevens in het NT is het onwaarschijnlijk dat de bulk van Jezus' toehoorders tot deze welgestelde groep behoorden. Bovendien is het twijfelachtig of de hervorming van de economie echt tot de kern van Jezus' onderwijs behoorde, gezien het imminent eschatologische karakter daarvan. Daarom, hoe eerbaar, en ongetwijfeld ook dicht bij Jezus' sociale bewogenheid deze uitleg ook is, hij gaat voorbij aan de rijke context van Joods beelden en metaforen, aan het intertekstuele web van bijbelse en traditionele Joodse teksten, aan de multi-inzetbaarheid van beelden als 'werk' en 'loon' en aan de discussies tussen Joodse groepen in de eerste eeuw.

⁶ Levine, *Short Stories*, 217.

7. Historische inzichten en de geschiedenis van de uiteenlopende interpretatie van de parabel in de receptiegeschiedenis: hermeneutische reflectie

7.1. Door de Joodse context in acht te nemen zijn sommige interpretaties van de gelijkenis objectief als niet juist (gemeten aan de oorspronkelijke mogelijke betekenissen binnen de Joodse denkwereld) te karakteriseren:

7.1.1. Het ‘werken voor loon’ is niet iets dat afgekeurd wordt, alle arbeiders, ook de laatsten, werken omdat het binnen het verbond zo hoort en omdat men hiervoor loon kan verwachten. Luthers onderscheid in de manier voor werken (de een werkt voor loon en dit werken is zuur, de ander werkt vrijwillig en vrolijk wetende om de genade) valt vanuit het verhaal niet te rechtvaardigen.

7.1.2. Alle arbeiders krijgen (hetzelfde) loon. Ook de morrende arbeiders mogen het loon houden en worden niet verstoten. De toevoeging van V. 16b in de tekstgeschiedenis en alle daarop gebaseerde interpretaties zijn vanuit het verhaal niet te rechtvaardigen.

7.2. Alle interpretaties die van de historisch mogelijke betekenis afwijken, vertellen de facto een ander verhaal, creëren een nieuwe parabel. Ze doen ‘stiekem’, waarvoor de parabel als genre van oorsprong bedoeld is: een nieuwe situatie vergt een aangepaste parabel!

8. Literatuur

Catherine Hezser, Lohnmetaphorik und Arbeitswelt in Mt 20,1-16. Das Gleichnis von den Arbeitern im Weinberg im Rahmen rabbinischer Lohngleichnisse, NTOA 15, Freiburg/Schweiz: Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1990.

Joachim Jeremias, Die Gleichnisse Jesu, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 10th ed., 1984.

Annette Merz en Lieve Teugels, ‘Parabels in de oren van Joden uit de eerste eeuw. Een kritische lezing van Amy Jill Levine’s *Short Stories by Jesus*’, *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 71 (2017) 2, 169-184.

Gerd Theissen & Annette Merz, *The Historical Jesus. A Comprehensive Guide* (Minneapolis: Fortress, 1998), 339-343, 346, 597f.

Brad H. Young, *The Parables. Jewish Tradition and Christian Interpretation*, Grand Rapids, MI 1998.

Voor wie meer wil weten over Luthers uitleg van Mt 20 is onder <http://www.theologienet.nl/documenten/Luther%20I%20Kerkpostillen.pdf> op pag. 310 en verder een Nederlandse vertaling van de hele besproken preek te

vinden en onder

<http://www.refo500luther.com/Gelijkenis%20van%20de%20arbeiders%20in%20de%20wijngaard.pdf> een uitgebreide studie in het Nederlands: K. Exalto, *Gelijk Loon. Luthers uitleg van de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard*, Willem De Zwijgerstichting, Apeldoorn 1983.